

ԱՍԱՏՈՒՐ ՄՆԱՅՍԿԱՆՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՊՈԵՄ

«Տաղ Տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին»

Դեռևս 1940 թվականին, Մատենադարանի ձեռագրերի վրա աշխատելիս, մեր ուշադրությունը գրավեց մի բանաստեղծություն, որը պակասավոր լինելով, բավարար պատկերացում չէր տալիս իր նախնական տեսքի և շոշափած խնդիրների մասին: Հետագա որոնումների ժամանակ երևան եկան ևս երեք տարբերակներ՝ զգալի լույս սփռելով նշված հարցերի վրա: Այնուամենայնիվ, շտապեցինք դրանք հրատարակել, սպասելով լրացուցիչ տեղեկությունների:

1960 թվականի վերջերին Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտական նստաշրջանում կարդացած մեր ղեկուցման մեջ հաղորդում կատարեցինք այդ ստեղծագործության մասին՝ ընդգծելով նրա պատմական, հայրենասիրական բնույթն ու արվեստի առանձնահատկությունները: 1961 թվականի հունվարին «Սովետական Հայաստան» և «Երևան» թերթերը առանձին հաղորդում տպագրեցին մեր այդ ղեկուցման մեջ հայտնված գրական նորույթների վերաբերյալ, հատուկ տեղ տալով նաև այդ երկին (պոեմին): Քանի որ դա տպագիր առաջին խոսքն է նրա մասին, ուստի հարկ ենք համարում այն ընդօրինակել այստեղ:

«Միջնադարյան հայ պոեզիայի նորահայտ հուշարձաններից մեկն է «Տաղ Տէր Ստեփանոսին՝ Սյունեաց եպիսկոպոսին» պոեմը, որը բաղկացած է եղել 144 տնից և որի հեղինակը հայտնի չէ:

Պոեմը պատմում է մոնղոլական տիրապետության օրոք Սյունիքում կատարված մեր մատենագրությանն անհայտ մի դեպքի մասին, որը վերաբերում է օտար բռնակալության դեմ ժողովրդական հուզումներին»¹:

Այդ պոեմի մասին հիշատակություն է կատարված նաև մեր մի հոդվածի մեջ՝ 1964 թվականին²:

Վերջերս նշված ստեղծագործության վերաբերյալ առանձին հոդվածով հանդես եկավ երիտասարդ բանասեր Պ. Խաչատրյանը, շփտես ինչու, շրջանցելով պոեմի մասին վերոհիշյալ տեղեկություններն ու տպագիր հաղորդումները³:

Այժմ կամենում ենք տպագրության ներկայացնել այդ պոեմի բեկորները՝ որոշ բացատրությամբ, մանավանդ, որ, մեր կարծիքով, Պ. Խաչատրյանի հոդ-

1 «Սովետական Հայաստան», 1961, 29 հունվարի:

2 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3, էջ 200—201:

3 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 197—204:

վածում տեղ են գտել ճշգրտման և վերանայման կարոտ մի շարք հարցեր: Այսպես, օրինակ, անտեսված է պոեմի քաղաքական, հայրենասիրական ոգին, ճիշտ չեն բացատրված նրա ստեղծման ժամանակը, հեղինակը, տաղաչափությունը, տողատումը, ուշադրությունից դուրս է թողնված պոեմի մի կարևոր տարրերակ (ձեռ. № 5623) և այլն:

Քննվող պոեմի տարրերակները գտնվում են Մաշտոցյան մատենադարանի հետևյալ ձեռագրերում.

1. № 3884, թերթ 139ա-140բ, ժամանակ 1461—1478 թթ.,

2. № 2676, թերթ 184բ-185ա, ժամանակ XVI դար,

3. № 697, թերթ 56բ-58ա, ժամանակ XVIII դար,

4. № 5623, թերթ 215ա-216ա, ժամանակ 1653 թ.:

Սույն հոդվածը տպարանումն էր, երբ ձեռքի տակ ունեցանք պոեմի ևս երկու բնօրինակություն. դրանք են.

5. Իրանի Խոյզան գյուղի բնակիչ Ա. Տ. Հովհաննիսյանի ձեռագիր, թերթ 55ա—55բ,

6. Զմմառի Անտոնյան հավաքածու, ձեռ. № 214, թերթ 75բ—77ա, XVIII դ.:

Առաջին օրինակի մասին տեղեկացանք «Սիոն» ամսագրի 1966 թվականի № 1-ում գետեղված Իրանի Խոյզան գյուղի բնակիչ Ա. Տ. Հովհաննիսյանի նշված ձեռագրի շահեկան նկարագրությունից՝ կատարված բանասեր Լ. Գ. Մինասյանի ձեռքով: Անմիջապես նամակով դիմեցինք պր. Լ. Գ. Մինասյանին և շուտով ստացանք մեր խնդրած բնօրինակությունը: Այն համապատասխան դուրս եկավ մեր Մատենադարանի № 5623 ձեռագրի տարրերակին և ներկայացվեց նրա հետ միասին՝ մի բնագրով: Զնայած «Սիոն»-ում այդ օրինակը նշված էր որպես 18 տնանոց (ընդարձակ տողերով) տաղ, սակայն, ինչպես ճշգրտել է պր. Լ. Գ. Մինասյանը, իրականում այն 10 տնանոց է (մեր տողատմամբ՝ 20): Զեռագրում այդ տարրերակի ունեցած խորագիրը սխալ է, որովհետև այն վերաբերում է ոչ թե Ստեփանոս Նախավկային, այլ՝ Ստեփանոս Սյունեցուն, ինչպես որ ճիշտ ասված է իր իսկ տողերի մեջ.

Թագաւոր էր Թախտին

Նայ Սիւնեաց յերկրին...

Երկրորդ օրինակը մեզ տրամադրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրեն Լ. Ս. Խաչիկյանը՝ արտասահմանյան հայ մատենադարաններին կատարած այցելությունից հետո: Հիմքը՝ Զմմառի Անտոնյան հավաքածուի № 214 ձեռագիրն է: Դա համապատասխանում է մեր Մատենադարանի № 2676 և 697 ձեռագրերի օրինակներին. ուստի հաշվի առնվեց նրանց համատեղ բնագրում:

Օգտվելով առիթից խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ինչպես պր. Լ. Գ. Մինասյանին, այնպես էլ ընկ. Լ. Ս. Խաչիկյանին՝ իրենց օգնության համար:

Պոեմի ստեղծման ժամանակը որոշելու առումով եզակի նշանակություն ունի նրա մի վերամշակությունը՝ կատարված 1387 թվականին⁴: Համեմատությունից պարզվում է, որ վերամշակողի ձեռքի տակ եղել է պոեմի արդեն

⁴ Հ. Մանանդյան, Հ. Ա. Տ. ա. յ. ա. ն, Հայոց նոր վկաները, Վաղարշապատ, 1903, էջ 137: Ժամանակագրական որոշ արդյունքներում 1387 թվականի փոխարեն նշված է 1384 թվականը (տե՛ս Վ. Հակոբյանի հրատարակած «Մանր ժամանակագրություններ», Բ, Երևան, 1956, էջ 381, 392):

խիստ փոփոխված, աղճատված, ժողովրդականացման ուղին բռնած մի տարրերակ: Իսկ դա ցույց է տալիս, որ այդ հիմքը՝ 1387 թվականից էլ պիտի տասնամյակներ առաջ, եթե ոչ ավելի վաղ, ստեղծված լիներ: Բայց քանի որ պոեմի նյութը սերտորեն կապված է մոնղոլական բռնատիրության հետ, ուստի նրա ծագումը պիտի որոնել XIII—XIV դարերում, ավելի ճիշտ՝ 1236—1387 թվականների սահմաններում, բայց ոչ երբեք 1387 թվականի մեջ կամ, մանավանդ, դրանից հետո:

Պ. Խաչատրյանը, ծանոթ լինելով 1387 թվականի մշակմանը, փորձում է պոեմի ստեղծման ժամանակը հասցնել XV դարի առաջին տասնամյակ: Հստակ նրա, նկարագրված դեպքերը պիտի կատարված լինեն «XIV դարում, ոչ ուշ, քան XV դարի սկզբները», իսկ պոեմը, հավանաբար, պիտի գրված լինի Առաքել Սյունեցու կողմից, «որի գրական գործունեության եռուն շրջանը... համընկնում է XV դարի առաջին տասնամյակին»: Բայց, ինչպես տեսանք, պոեմի՝ 1387 թվականին արդեն այլափոխված և վերամշակված լինելու փաստը ոչ մի հիմք չի տալիս նրա ծագումը որոնելու նաև այդ թվականից հետո: Ծիշտ չէ, հենվելով այդ, ապա տաղաշափական հաշիվների, առանձին դարձվածքների վրա, ենթադրել, թե նրա հեղինակը կարող է լինել Առաքել Սյունեցին:

Պոեմի էությունն քմբռնելու առումով կարևոր է նրա նախնական ծավալի հարցը: Նրա տարրերակներից առաջինը բաղկացած է 29 տնից, երկրորդը՝ 18, երրորդը՝ 17, իսկ չորրորդը՝ 19: Դրանցից նախնական բնագրին ավելի մոտ է առաջինը և լոկ այդ օրինակն է, որ օգնում է նկատելու նրա ակրոստիքային կառուցվածքը և որոշելու ծավալը: Երևում է, որ այն շարադրված է հայոց այբուբենը կազմող ակրոստիքոսով, ուր ամեն մի տառով գրված է շորս տուն: Այստեղից էլ՝ պոեմի ընդհանուր ծավալը՝ $36 \times 4 = 144$ տուն կամ 576 տող: Եթե վերջից կցված լինեին նաև հեղինակի անունն ու այլ տեղեկություններ բովանդակող տներ, որը հավանական է, ապա պոեմի ծավալն ավելի մեծ կլիներ: Ուստի սրահպանված ամենաընդարձակ տարրերակն անգամ կարող է նրա լոկ մեկհինգերորդ մասը լինել: Մյուս տարրերակներում կան մի քանի այնպիսի տներ, որոնք չկան առաջինի մեջ և կարող են նկատի առնվել: Այդպիսիներից են, օրինակ, «Զ» տառով կամ ավելի ճիշտ, «Զայն» բառով սկսվող տները, որոնց մի մասը գրված է «Այն» ձևով: Դրանց թիվը, սակայն, չորսից անցնում է, ուստի հետո են աճել. հարադատ կարող են լինել թերևս հերոսի երեսի, աչքերի, հոնքերի և բերան-ատամների գովքին նվիրված տները, որովհետև պոեմի տարրերակներում ու մշակման մեջ դրանք ավելի շատ են հանդիպում:

№ 5623 ձևագրի օրինակում առկա է մի ամբողջ տուն, որպիսին չկա և ոչ մի այլ օրինակի մեջ: Այդտեղ հերոսի մասին ասվում է.

Նայ ի յոտան անկեալ
Իւրոյ ջալատին.
«Հաղար զինայհար, զինահար,
Թո՛ղ խոստովանիմ»:

Իր բովանդակությամբ դա արժեքավոր նորություն է, հարադատությունը հեղինակին՝ հավանական: Այս նույն ձևագրում նորություն է նաև հետևյալ տան հիմնական մասը, որը նորից բուրում է հարադատությամբ.

Սև շորեր շարթին
 Զխարարըն բերին,
 Քէ բոկիկ և մերկ, գլխիբաց
 Զայն բմբռոնեցին:

Այս հինգ-վեց տնից բացի, թերևս կարելի է մի-երկու տուն էլ հաշվի առնել վերամշակված օրինակից, հատկապես «Ո՛վ» բացականչությամբ սկսվողները. այսուհանդերձ, պոեմի մեկբառորդից՝ այս բնդհանուր բանակը չի կարող անցնել:

Քննվող ստեղծագործության ծավալի որոշումը կարևոր է մի քանի, այդ թվում՝ նրա ծանր որոշելու առումներով: Մենք այդ երկը կոչում ենք պոեմ՝ նկատի առնելով ծավալը՝ 576 տող, եթե ոչ ավելի: Բայց լսկ դա՝ շատ քիչ կլիներ: Այստեղ մեզ համար առաջնահերթ նշանակություն ունի նրա գործող անձանց բավականին մեծ թիվը («ժողովուրդն», «գլխուտորքն շարին», հերոսը, հայրը, մայրը, ինչպես նաև հերոսի անձնավորված ձին), նրանց՝ պոեմում հեղինակից անկախ հանդես գալու եղանակը, գործողության զարգացումը և այլն: Իր ամբողջությամբ մեր միջնադարյան շափածոյի անդաստանում սույն գործը, ամենից առաջ, կասկած է պոեմի ժանրի հետ և ներկայացնում՝ նրա զարգացման մի որոշակի աստիճանը:

Մյուսնյաց իշխան և եպիսկոսոս Ստեփանոսին նվիրված այս պոեմը ուշագրավ է նաև իր տաղաչափուրյան, տների կառուցվածքի և հանգավորման արվեստով: Բանաստեղծության այս ձևը, առհասարակ շատ սակավադեպ է: Մեզ հայտնի նրա հնագույն քառատողին, ինչպես արդեն նշել ենք, հանդիպում ենք XIII դարի բնդօրինակություն համարված № 6885 ձևագրում:

Կալով առ խաչին
 Երկնից բարձողին
 Եւ հառաչմամբ ի վեր նայեր
 Սուրբ կոյսն և ասեր...⁵

Այս ձևն անհամեմատ շատ է սիրել Առաքել Մյուսնեցին, որից հետո, շատ չանցած, այն համարյա մոռացության է մատնվում:

Բանաստեղծության այս տեսակին էլ բնորոշ է կանոնավոր քառատող տունը. առանձնահատուկը, սակայն, նրա տողերի կառուցվածքն ու հանդավորման եղանակն է: Այսպես, ամեն տան 1, 2 և 4-րդ տողերը բաղկացած են 5-ական վանկերից, իսկ 3-րդը՝ 8-ական: Տողերի մեջ էլ փոխնիփոխ միմյանց են հաջորդում հայոց լեզվի համար այնքան բնորոշ յամբ-անապեստյան ոտքերը: Եթե հաշվի չառնենք 3-րդ տողի մի անապեստը, որը կարծես ավելորդ է, ապա կստանանք 5 վանկանի տողերով ստեղծված մի սովորական բանաստեղծություն: Սակայն, խնդիրն էլ հենց նրանումն է, որ 3-րդ տողում միշտ էլ առկա է այդ անսպասելի թվացող անապեստը, որով խախտվում է բանաստեղծության միապաղաղությունը և լցվում չուրատեսակ հնչական թարմությամբ: Այն ձգված է ողջ ստեղծագործության միջով՝ որպես տաղաչափական ինքնատիպ դարդ:

⁵ Մաշտոցյան Մատենադարան, ձև. № 6885, թերթ 112ր: Տե՛ս նաև «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3, էջ 200:

Ծաղիկ էր սարին,
 Մանիշակ՝ դաշաին,
 Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն
 Դարձաւ ի դեղին:

Հանգավորումն էլ իր հերթին է օգնում, որ 3-րդ տողն ավելի քան ինքնատիպ հնչի, որովհետև այստեղ, որպես կանոն, 1, 2, 4-րդ տողերը, որ հավասարապատկան են, նաև նույնահանգ են. մինչդեռ 3-րդ տողերը միշտ անհանգ են, ազատ՝ հանգավորման անհրաժեշտությունից: «Որպես կանոն» ենք ասում, որովհետև մի քանի տներում նկատվում են շեղումներ: Այսպես, մի-երկու դեպքում հանգավորված են լոկ 2 և 4-րդ տողերը, որ մասամբ արդյունք է հեղինակաչին դիտավորության, մասամբ էլ՝ խաթարման: Բացառված չէր, որ պոեմի որոշ տները հանգավորված լինեին իրարահաջորդ զույգ-զույգ տողերով, ինչպիսին է № 6885 ձեռագրից բերված նմուշը, սակայն, պոեմի պահպանված բեկորներում այդպիսիները չկան:

Պետք է նկատել, որ մասնագետները ցարդ, բացի մի-երկու դեպքից, ճիշտ չեն վարվել բանաստեղծության այս տեսակը տողատելիս և տնատելիս: Այսպես, օրինակ, Ղ. Ալիշանը 1848 թվականին «Բաղմավէպ»-ում տպագրելով սույն պոեմի 1387 թվականին վերամշակված օրինակը, նրա ամեն մի տունը ներկայացրել է ոչ թե շորս, այլ երկու տողով⁶: Այսպես են վարվել նաև Հ. Մանանդյանն ու Հ. Աճառյանը՝ «Հայոց նոր վկաներ»-ում այն վերահրատարակելիս⁷: Նրանց օրինակին է հետևել նաև Պ. Խաչատրյանը: Ահա թե ինչ տեսք է ստանում բանաստեղծության տունը՝ նման տողատման ժամանակ.

Դաշն եզեալ՝ բանին, վրճիորն հատին:

Ասէ. «Դուք տաշիք պատասխան այն ծածկագիտին»⁸:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, բեյթական խորթ տան մեջ առաջին տողում խլացված է երկու հանգ, մինչ բանասիրության նպատակն է հետամուտ լինել արվեստի ամեն մի նրբությանը և բացահայտել, զրսևորել դրանք: Իսկական տողատման ժամանակ այդ տունն ստանում է հետևյալ տեսքը.

Դաշն եզեալ բանին՝

Վրճիորն հատին.

Ասէ. «Դո՛ւք տաշիք պատասխան

Այն ծածկագիտին»:

Այս առումով խնդրին համեմատաբար ճիշտ է մոտեցել բանասեր Մ. Պոտուրյանը՝ Առաքել Սյունեցու համապատասխան քերթվածները տողատելիս: Միայն թե նա էլ կանգ է առել կես ճանապարհին՝ ստեղծելով եռատող տներ.

Անճառ ւ անքրնին, ծաղիկ լուսածին,

Բարբոքեալ վառիմ քո սիրովդ՝

Սուրբ աստուածածին⁹:

Այստեղ ճիշտ են տողատված վերջին երկու տողերը, իսկ առաջինը՝ ոչ:

6 «Բաղմավէպ», 1848, էջ 341—343:

7 Հ. Մանանդյան, Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաներ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 149—150:

8 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 199:

9 Մ. Պոտուրյան, Առաքել Սյունեցի և իր քերթումները, Վենետիկ, 1914, էջ 53:

Ուշագրավ է, որ Մ. Պոտուրյանը ՓԱ քերթվածի մեջ երկու տուն, ակրոստիքոսի՝ այդ տեղից սկսած այլ բնույթ ստացած լինելու պահանջով, ստիպված, ճիշտ է տողատել: Ահա այդ տներից մեկը.

Տառապեալ հոգին
էկեալ առ մարմին,
Բամ գործոց շարեացքն ծածկեալ
Յայնժամ յայտնեսցին¹⁰:

Բանաստեղծը (Ա. Սյունեցի), որ այդ տնից սկսել է հոգել իր անունը՝ «Տեր Առաքեալ», պարզորոշ գիտակցել է, թե ինչ կառուցվածք ունեն իր ոտանավորի տողերն ու տները, երբ ամեն տառով սկսել է նոր տողը: Բանասերը (Մ. Պոտուրյան), սակայն, հասնելով այդ ակրոստիքոսի բացահայտմանը, լրիվ չի թափանցել բանաստեղծութայն տողատման, տնատման, հանգավորման, հետևապես և տաղաչափության նրբությունների մեջ: Այդուհանդերձ, Մ. Պոտուրյանը, ինչպես նշեցինք, մասամբ արդեն ճիշտ էր վարվել: Հետաքրքրական է, որ Պ. Խաչատրյանը, փոխանակ շարունակելու Մ. Պոտուրյանի սկսածը, լուրջայն փոխում է նրա տողատումը, վերականգնելով, ինչպես ինքն է ասում, «երկատող տան» սխալ փորձը՝ եռատող տները ներկայացնում է երկուական տողերով, իսկ դրանց համար որպես հիմք նշում է Մ. Պոտուրյանի հրատարակությունը.

Ղօղանջեալ նորին բնդ ուտել պրտդին,
Հառաչմամբ գոչէր մորմորեալ իւր սիրտն ի փորին¹¹:

Հանգերի խլացումների ու տողասահմանների անտեսումներն ակնբախ են: Քննվող տաղաչափությամբ է շարադրված նաև Գրիգորիս Աղթամարցու մի տաղը, որը մասնագետների կողմից մերթ ճիշտ է տողատվել ու տնատվել, մերթ էլ՝ սխալ: Այն ճիշտ է, օրինակ, ն. Ակինյանի հրատարակության մեջ.

Անեղին տաճար,
Բանին բարերար,
Գերագոյն գովեալ, Տիրամայր,
Դու յամէն լեզուէ,
Տիրամայր, որ զաստուած ծընար¹²:

Նույն երգի տարբերակի ոչ ճիշտ տողատման ու տնատման հանդիպում ենք ն. Փեշիկյանի հրատարակման մեջ.

Անեղին տաճար — Բանին բարերար — Գովեալ Տիրամայր
Դու ամէն լեզուէ, (է՛), Տիրամայր, որ զաստուած ծընար.
Երգեաց Գարրիէլ — Զանեղն Մանուէլ — էացաւ ի քէն, Տիրամայր,
Ընկալաւ մարմին, (է՛), Տիրամայր, որ զաստուած ծընար¹³:

10 Անդ, էջ 70, 71:

11 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 204:

12 Ն. Ակինյան, Գրիգորիս Ա. Կաթողիկոս Աղթամարցի, Վիեննա, 1958, էջ 10:

13 «Բազմավէպ», 1932, էջ 216: Այստեղ՝ համանման մի այլ տաղ («Անճառին տաճար, Բանին հաշտարար...»)՝ սխալ տողատումով:

Այստեղ առկա է կրկնակ. «է՛, Տիրամայր, որ դաստուած ծընար», որը Ն. Ակինյանի կազմած բնագրում երևան է գալիս լոկ առաջին տան վերջում, իսկ Ն. Փեշիկյանի հրատարակածի՝ բոլոր տներին: Ըստ երևույթին, դա հետո է ավելացված, ուստի իրավացի է Ն. Ակինյանը, ասելով. «Այս տողն ավելորդ կերևա»¹⁴:

Հետաքրքրական է, որ քննվող այդ երգի բոլոր տները, բացի սկզբի 3-ից, նույնահանգ են, շնչաված ամեն տան երրորդ տողի վերջին-անապետ բառը, որն այստեղ կրկնակի դեր կատարող միևնույն «Տիրամայր» բառն է: Հենց այս բոլոր տողերի (և այն էլ նույնահանգ) հանգավորումն է օգնել, որպեսզի որոշ մասնագետներ տաղի տողատումն ու տնատումը ճիշտ կատարեն:

Եզրակացությունը պարզ է: Սյունյաց տեր Ստեփանոսի մասին գրված ողբը, ինչպես նաև այդ տաղաչափությամբ գրված մյուս երգերը, պիտի տողատվեն կարճ տողերով (5—5—8—5) և ներկայացվեն քառատող տներով:

Արդ, ինչպե՞ս պիտի հրատարակվեն քննվող պոեմից մեզ հասած բեկորները: Ինչպես երևում է Պ. Խաչատրյանի համապատասխան նշումից¹⁵, նա ի մի է բերել երեք տարբերակներն էլ, կազմելով մի ընդհանուր բնագիր: Հետաքրքրության համար, անշուշտ, այդ ձևը կարող է իմաստ ունենալ, գիտական առումով, սակայն, այն լիարժեք լինել չի կարող: Ընդհակառակը, կարող է թյուրիմացությունների դուռ բացել:

Մանրազնին քննությունը ցույց է տալիս, որ պոեմի առկա 6 տարբերակներից 2, 3 և 6-րդը, բնագրագիտական առումով կարող են ներկայացվել մի ընդհանուր բնագրով, իսկ 4 և 5-րդը՝ մի ուրիշ: Ինչ վերաբերում է առաջինին, ապա այն չի կարող այժմ միացվել որևէ խմբի հետ, ուստի պիտի ներկայացվի առանձին: Չուլել այդ բոլորը մի բնագրում սխալ կլինեն, որովհետև կպահանջվեր բռնի հարմարեցում և անապացուցելի վերադասավորում: Այդ սկզբունքով էլ ահա տալագրության ենք ներկայացնում բոլոր 6 օրինակները՝ 3 խմբով:

Եթե երբևէ արտասահմանում կամ այլ վայրերում պահպանվող հայերեն ձեռագրերից երևան գան այս ստեղծագործության նոր և առավել ընդարձակ տարբերակներ, ապա թերևս այն ժամանակ հնարավոր լինի պոեմի գիտական բնագիրը վերականգնելու փորձ կատարել:

Այժմ անդրադառնանք պոեմի բովանդակությանը:

Վերևում ցույց տվինք, թե որքան պակասավոր են այդ ստեղծագործության պահպանված բեկորներն, ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ ընդհանուր հաշվով: Այդուհանդերձ, առկա տարբերակների օգնությամբ, հնարավոր է դառնում մոտավոր գաղափար կազմել այն շարժառիթների մասին, որոնք ընկած են պոեմի համար նյութ դարձած դեպքերի հիմքում: Այս առումով առաջնահերթ տեղ են գրավում գործող անձանց մասին պահպանված տեղեկությունները, ինչպես նաև աշխարհագրական երկու վայրերի՝ Սյունյաց աշխարհի և Քավրիզ քաղաքի հիշատակումները, կապված նկարագրվող դեպքերի հետ: Գործող անձանցից մեկը կոչվում է «Մեծ Գիւանի», դա նրա պաշտոնի անունն է, անձնանունը չի պահպանված: Այս «Մեծ Գիւանին» ունի երկու կին, մեկը էլ-Խուսիու անունով, իսկ մյուսի անունը չի պահպանված: «Մեծ

14 Ն. Փեշիկյանի տալագրած օրինակը վրիպել է թե Ն. Ակինյանի և թե Մ. Ավդալբեկյանի («Գրիգորիս Աղթամարցի», 1963, էջ 164—166) ուշադրությունից, այլապես նրանք այլ տեսք կտային տաղի կազմվող բնագրին:

15 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 197:

Գրանի» և այդ անանուն կնոջ ամուսնությունից էլ սերված է պոեմի հերոսը՝ Ստեփանոսը: Վերջինիս մասին պոեմում եղած տվյալների համաձայն նա զատիարակվել է Քավրիզում, իսկ հետո հաստատվել Սյունյաց աշխարհում՝ որպես այնտեղի եպիսկոպոս և իշխան: Մոնղոլական բռնատիրության պայմաններում այսպիսի բարձր պաշտոնը ինքնին ենթադրում է համապատասխան ընտանիք և ուժեղ կապեր՝ տիրող ու տեղացի ազգացիկ շրջանների հետ:

Պոեմի պակասավորության պատճառով մենք այժմ հստակ ու որոշակի պատկերացում չունենք նաև «Մեծ Դրանի» ընտանիքի բոլոր անդամների, նրանց ազգային ու կրոնական պատկանելիության վերաբերյալ: «Մեծ Դրանին» ինքը կարող էր մոնղոլ լինել կամ օտարազգի: Այդ պաշտոնին հասած հայ գործիչ մեզ ծանոթ չէ և հավանաբար ոչ միայն չի եղել, այլև չէր կարող լինել: Բոլոր դեպքերում նա մոնղոլական իշխանության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկն էր: «Մեծ Դրանի» կինը՝ էլ-Խուլուն (տարբերակ՝ Խել-Խուլուն), ամենայն հավանականությամբ, մոնղոլուհի էր¹⁶: «Մեծ Դրանի» մյուս կինը, որի անունը չգիտենք, ինչպես երևում է պոեմի ողջ ընթացքից, եղել է հայուհի: Անկախ հոր այլազգի լինելուց, Ստեփանոսը եղել է ոչ միայն հայ, այլև Սյունյաց աշխարհի եպիսկոպոս:

Արդ, ո՞վ էր նրա հայրը՝ որպես գործիչ, որ կոչվում էր «Մեծ Դրանի»: Հենց «Դրանի» բառն իր օտար ծագմամբ ենթադրում է օտար տիրողների հետ կապված պաշտոն: Այս տեսակետից ուշագրավ տեղեկությունների ենք հանդիպում ժամանակակից հեղինակների մոտ: Այսպես, օրինակ, Ստեփաննոս Օրբելյանի մոտ «Մեծ Դրանին» նույնն է, ինչ «Սահիպ Դրանին»: Թվարկելով իր ժամանակի մոնղոլական բարձրապաշտոն անձանց, նա գրում է. «...և Չիուշին և Աերդուղանին, որք էին ի վերայ զատաստանացն, և մեծ դիւանին Սաղաղալին՝ բարեբարոյ ջհտին, որ էր ի վերայ ամենայն հարկաց աշխարհիս»¹⁷: Իսկ, ինչպես գիտենք, Մեծ Դրանի Սաղաղուլին, իրօք, Սահիպ Դրանի էր¹⁸: Մեծ Դրանի հաստատության ու պաշտոնի հանդիպում ենք նույն հեղինակի նաև հետևյալ տողերում ու պարբերություններում. «...Արդունն, որ էր վաղիր և պասղաղ (տեսուչ) կարգեալ ի մեծ դանէն ի վերայ ամենայն աշխարհիս, այսինքն հրամանատար ամենեցուն և իշխեցող արքունի հարկացն և մեծ դիւանին»¹⁹: Հայոց Սմբատ իշխանը «գնաց ի մեծ դիւանն արքունի առ Արդունն և Սահիպն ի Դավրէժ»²⁰: Նույն Սմբատ իշխանը «...տայ զդուստր նորա (Ավագի) զհոռաքն ի կնութիւն մեծ Խօջային Սահիպ Դրանին, որ ունէր ի բաին զամենայն աշխարհս տէրութեան Ապաղայ դանին... և նա էր Դրանի գլուխ և վերակացու ամենայնին»²¹:

¹⁶ Ռաշիդ-Ադ-Դինի մոտ, մեզ հետաքրքրող ժամանակներում, այդ անունով («Нис-Кутлуг», «Йоль-Кутлуг») հիշատակված են մի քանի բարձրատոնիկ կանայք, որոնցից և ալ մեկը, սակայն, չի համապատասխանում մեր պոեմի էլ-Խուլունին (Տե՛ս Փ ա Յ շ Յ Ա Յ Ա Յ Ք Ր ա շ ի ը - Ա ը - Ը ի ն, Джами-ат-Таварих, III, Баку, 1957, стр. 17, 66, 100, 133, 192):

¹⁷ Ս տ ե փ ա ն ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Յ ա ն, Պատմութիւն տանն Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 468:

¹⁸ Ֆ Ր Ի կ, Դրան, Նյու-Յորք, 1952, էջ 59—61:

¹⁹ Ս տ ե փ ա ն ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Յ ա ն, նշվ. աշխատ., էջ 412—413:

²⁰ Ա ն դ, էջ 419:

²¹ Ա ն դ, էջ 418—419:

Այստեղ և նման ուրիշ տեղերում «Սահիպ Դիւանի», «Մեծ Դիւանի», «Դիւանի գլուխ» ձևերը նույն իմաստն են դրսևորում՝ նկատի ունենալով մոնղոլական բռնատիրության պետական խոշորագույն հաստատութիւններից մեկը կամ նրա գլուխ կանգնած պաշտոնյային: Բերված հատվածներում խոսուեն տվյալներ կան նաև վերջիններիս ուժի և կարողության մասին: Այս առումով ավելորդ չէր լինի հիշել նաև Ֆրիկի հետևյալ տողերը՝ Սահիպ Դիւանիի վերաբերյալ.

Սահիպ Դիւանին ասենք, որ մըլքեց զերկիր նա բոլոր,
Հանցեղ սիասաթ ունէր, որ շունէր ոչ որ թաղաւոր:
Զինչ որ խանորայք կային՝ յափն ունէր զինչ բղմի խընձոր...²²

Ահա թե մոտավորապես ինչպիսին է եղել մեր պոեմի «Մեծ Դիւանին»:
Արդ, ինչպե՞ս է եղել, որ այդ օտար պաշտոնյայի որդին ու մի կինը հայ են եղել:

Հայտնի է, որ մոնղոլների ժամանակ էլ տիրողների և տեղացիների միջև, պաշտոնական-քաղաքական նպատակներով, խնամիրական կապեր էին ստեղծվում: Նման կապերը բացառված չէին նաև Սահիպ Դիւանիների, ուստի և մեր պոեմի «Մեծ Դիւանիի» համար: Այս տեսակետից ուշագրավ է, օրինակ, Խօջա Շամս-էդ-Դին Զոաֆեյնիի ամուսնութիւնը՝ Ավազ Աթարեկի դստեր՝ Խոջաբի հետ, որի մասին համապատասխան քաղվածք կատարվեց վերևում: Այս ամուսնութիւնից սերված զավակներից մեկի՝ Զաքարեի մի արձանագրության մեջ կարդում ենք.

«Յուսուլն անմահին Աստուծոյ ևս Զաքարէ որդի Սահիպ Դիւանին և պարոն Խաւշաքին, թոռն Աթարազ Ավազին որդոյ Աթարազ Իվանէի, վասն մեր յերկար կենդանութեան և փրկութեան հոգոյ իմոյ վեր կալայ, որ ի Բջնի...» և այլն²³:

Ահա այն ժամանակների օտարազգի Սահիպ Դիւանիներից մեկի մի զավակ՝ սերված հայ կնոջից, որը ոչ միայն կրթութեամբ է հայ, այլև ազգային պատկանելիության մասին ունեցած սեփական գիտակցութեամբ, իրեն կապում է ոչ թե հոր նախնիների, այլ մոր՝ Աթարակ Իվանեի և Աթարակ Ավազի հետ:

Մոտավորապես այդպիսի ամուսնութեան և այդպիսի դաստիարակութեան արդյունք է եղել նաև քննվող պոեմի հերոսը:

Այժմ, կարծես հասկանալի է դառնում այն տեղը, որ ունի Քավրիդ քաղաքն այդ պոեմում: Քանի որ Սահիպ Դիւանիները և մոնղոլական մյուս իշխողները նստում էին Քավրիդում, ուստի այնտեղ պիտի ապրելիս լինէր նաև մեր պոեմի «Մեծ Դիւանին» իր կանանց և զավակների հետ: Այդտեղ է ահա, անցկացել նրա Սահիպանոս որդու զինվորական դաստիարակութիւնը և նախնական կրթութիւնը.

Թարվէզ քաղաքին
Ի մեծ մէդանին
Մէկ մանուկ շրկայր, որ քաշէր
Զաղեղ պարոնին:

22 Ֆրիկ, Դիւան, էջ 374—375:

23 Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 273:

Թարվէզ քաղաքին
Մէջ շատ հեծելին
Զհումք ու դուրաւի կու առնէր
ԶԱւետարանին:

Ահա, իր ուժով ու գիտութեամբ աչքի բնկնող և բոստ պոեմի հավասարը շունեցող այս դավակին է, որ հայրը հետո հանձնարարում է Սյունիքի կամ նրա գավառներից մեկի հոգևոր ու աշխարհիկ գործերի կառավարչությունը:

Այստեղ ուշագրավ է մի ուրիշ հանգամանք. Սահիպ Գիվանիի ընտանիքում հայ հոգևորականի ծնունդն ու դաստիարակությունը: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, դա ևս հնարավոր է եղել հատկապես մինչև Ղազան խանի տիրակալությունը, երբ դեռ մոնղոլները քրիստոնեության դեմ մշակված թշնամանք շունեին և մահամեղականություն չէին ընդունել: Այդ ժամանակ երբեմն մոնղոլ իշխողները հանդես էին գալիս որպես քրիստոնեության հովանավորներ, բարեկամներ: 1264 թվականին մեռած Հուլավու դանի և նրա կնոջ մասին Ստեփաննոս Օրբելյանը գրում է. «Բայց մեծ և բարեպաշտ արքայն աշխարհակալ, յոյսն և ակնկալութիւնն քրիստոնէից՝ Հուլավու դանն մեռանի ի յ713 թուին. ընդ նմին և ամենօրհնեալն Տօնդուզ խաթունն՝ կին նորա, որք ղեղակուր եղեն ի բազմահնար Խօջայէն Սահիպէն, որ և գիտէ տէր (թէ) ոչ ինչ էին քնդհատ բարեպաշտութեամբ քան ղՎոստանդիանոս և զմայր իւր Հեղինէ...»²⁴ նրանց որդին ևս, բոստ պատմիչի, եղել է «սիրող քրիստոնէից»²⁵:

Այս առումով ուշագրավ դեմք է եղել նաև Արղուն դանը, որի դեմ դավադրություն կազմակերպող Բուղայի հասցեին Ֆրիկը գրում է.

Բուղա՛, դու ո՞նց կամիր նենգել
Աստուածադիր թագաւորին,
Զոր քրիստոնեայքն ամէն հաւսար
Ի յաստուծոյ կու խնդրէին:
Արղուն դանըն աստուած եղիր,
Ո՞վ է յաղթող Արղուն դանին...²⁶

Այս փաստերը մեզ միաժամանակ տանում են դեպի XIII դարի երկրորդ կեսը և ենթադրել տալիս, թե քննվող պոեմն էլ այդ ժամանակների կամ առնվազն XIV դարի սկզբների արդյունք է, այլապես անհնարին կլինեք կարծել, թե Թավրիզում, մոնղոլների իլխանության նստավայրում, Մեծ Գիվանիի գավակ Ստեփանոսը՝

Մէջ շատ հեծելին
Զհումք ու դուրաւի կու առնէր
ԶԱւետարանին:

Այսինքն, Ավետարան ու քրիստոնեություն էր քարոզում:

Դա ցույց է տալիս, որ նրա հայրն էլ, այս առումով, համամիտ է եղել և՛ որդու, և՛ նրա մոր հետ, որք հավանաբար հայ իշխանական տոհմերից մեկի դուստրն էր:

²⁴ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 419:

²⁵ Անդ,

²⁶ Ֆրիկ, Գիւան, էջ 422:

«Մեծ Գիւանիի» երկյուզածությունը՝ քրիստոնեական կրօնի հանդեպ որոշակիորեն ցույց է տրված նաև պոեմի այն տողերում, ուր նա իր Ստեփանոս որդու մասին ստիպված մահվան դատավճիռ կայացնելիս, ասում է.

«Քահանայապետ է...

Կարգէն պատկառիմ...»:

Իրերի այս դրուժյան մեջ, թվում է, թե Սահիպ Գիւանիի ընտանիքում պիտի ներհակություններ չլինեին: Բայց այդպիսիք երևան են գալիս և ըստ էության էլ, անպայման պիտի իրենց զգացնել տային: Հենց այն հանգամանքը, որ մոնղոլական բռնատիրության խոշոր գործիչներից մեկը այդքան սերտորեն կապված էր հայերի, այսինքն, նվաճվածների հետ, ինքնին չէր կարող շարժել մոնղոլների որոշ շրջանների հակակրանքը: Այնուհետև, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, մոնղոլական ղեկավար շրջաններում էլ անպակաս են եղել ներքին դավադրությունները, արյունահեղ սադրանքները, որոնց ղոհներից են եղել Սահիպ Գիւանիներ Խոջա Շամս-էդ-Դինը, Սադաղուլին և ուրիշներ: Մոտավորապես նման մի փոթորիկ է պայթել նաև մեր պոեմի «Մեծ Գիւանիի» իրավասության սահմաններում:

Ինչպես նշեցինք, նրա մի կինը՝ էլ-Խուժուլուն, հավանաբար, մոնղոլուհի էր: Այս ճյուղով Սահիպ Գիւանիի ընտանիքը կարող էր կապված լինել մոնղոլական թևի հետ: Փաստորեն այդ ընտանիք կոչվածն էլ ո՛չ թե մի սովորական ընտանիք էր, այլ ընտանեկան մի բարդ միավոր, որի մեջ զուգորդված էին երկու փտանգավոր կողմերի ծայրերը: Եթե Ստեփանոսն ու իր մայրը ներկայացնում էին նվաճված Հայաստանը, ապա էլ-Խուժուլուն՝ նվաճողների ներկայացուցիչն էր: Պարզ է, որ նման պայմաններում միշտ էլ հնարավոր էին անախորժություններ և բախումներ:

Այդպես էլ եղել է: էլ-Խուժուլուն, ինչպես կարելի է ենթադրել, հանդիսացել է մոնղոլ տիրողների ականավոր տոհմերից մեկի ղուստրը, և, հավանաբար, հարազատների և այլ բռնակալների զրդումով, մեծ եռանդով խառնվել՝ պետական գործերին: Նրա այդ գործունեությունը շատ ծանր է նստել «ժողովրդի» վրա, որն էլ խնդրել ու համոզել է Ստեփանոսին՝ սպանել նրան՝ որպես բուռն տեսակ շարիքների մոր: Սյունյաց տնօրեն Ստեփանոսն էլ, որ ավելի քան որևէ մեկը, մոտիկից է ծանոթ եղել իրերի դրուժյանն ու էլ-Խուժուլուի հասարակական վնասակարությունը, ի կատար է ածում ժողովրդի ցանկությունը՝ սպանելով էլ-Խուժուլուին: Հետո, հավանաբար, էլ-Խուժուլուի բարեկամների խումբը շտապում է Ստեփանոսի հոր մոտ, հավատացնելու, թե Ստեփանոսը գալիս է իրեն սպանելու: Հայրը սոսկում է, տատանվում, բայց նրան ստիպում են համաձայնելու Ստեփանոսի մահվան դատավճիռին: Ստեփանոսը զլխատվում է:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, արտաքինապես մի ընտանիքի ներսում, բայց ըստ էության մոնղոլական տիրույթի մի հատվածում կատարված արյունահեղությունը, իր հիմքում ընկած պատճառներով, կրում է ոչ թե ընտանեկան բնույթ, այլ՝ հասարակական, քաղաքական:

Բանաստեղծը, անշուշտ, այն արյունոտ օրերին, երբ սպանվել է էլ-Խուժուլուն, դաժանորեն պատժվել՝ Ստեփանոսը, երբ հավանաբար հալածվել են վերջինիս համախոհներն ու հարազատները, չէր կարող բացորոշ խոսել դեպքերի մանրամասնությունների և իր վերաբերմունքի մասին: Նա խիզախու-

թյուն է ունեցել տվյալ պայմաններում լոկ ողբալ հերոսին և նրա հիշատակը վառ պահել ժողովրդի մեջ: Ուստի նա մեղադրել է Ստեփանոսի համախոհներին, որպեսզի անմեղ դուրս բերի նրան: Եվ ահա պոեմի հենց այդ հատվածի մեջ էլ ամփոփված է վերոհիշյալ դեպքերի քաղաքական, հասարակական բնույթն ու ոգին: Հեղինակը հարց է տալիս և ինքն էլ պատասխանում.

Բանիւ ո՞ պատրեաց
Զիշխանն Սիւնեաց.
Այն խառնիճաղանշ ժողովուրդն
Եւ աստուածուրաց.

«Բա՛րձ դու ի կենաց
Զմայրն ամէն շարեաց.
Մերժեալ ի կենաց դէլ-Խուժուին,
Լեր երկայնակեաց»:

Բարբանջեալ բարձին
Զխելք խիկարին,
Ետուն սպանանել զիւր մարուն,
Հար աշից հանին:

Անկախ բանաստեղծի դիրքից, այստեղ որոշակիորեն երևում է ժողովրդի աստվածուրացության հասնող հանդգնությունը, որը խոնված ամբոխով իր դառն վիճակն է պատմել Սյունյաց երկրի հովանավորին և նրանից փրկություն խնդրել՝ իր վրա ծանրացող շարիքներից ազատվելու: Այստեղ էականը ո՛չ էլ-Խուժուի անձնավորությունն է և ո՛չ էլ նրա ազգային ու կրոնական պատկանելիությունը, այլ այն շարիքները, որ հասցրել է նա ժողովրդին: Իրադարձությունների պետական, հասարակական, քաղաքական ոգին այնքան ուժեղ է եղել, որ հասել է մինչև «Մեծ Դիւանին» սպանելու պատմությանը: Իրո՞ք Ստեփանոսն ուղեցել է նաև նրան սպանել, թե դա լոկ հակառակորդների հերյուրանքն է, չգիտենք²⁷: Պոեմը, սակայն, ներկա վիճակով չի հերքում այդ հանգամանքը: Ընդհակառակը, նա վկայում է, որ էլ-Խուժուի մահից հետո նրա անունը տվող անգամ չկա. ոչ զինվորքն շարին, որ բողոքում են Ստեփանոսի դեմ և ոչ էլ «Մեծ Դիւանին» շին հիշում նրան: Պետք է նկատել սակայն, որ պոեմից այստեղ պակասում է երկու տուն, մեկը «Բ» տառով, իսկ

27 Այս կապակցությամբ հանդիպում է լոկ մի ակնարկ.

Ետուն սպանանել զիւր մարուն,
Հար աշից հանին:

Երկրորդ տողի համաձայն, Ստեփանոսը, էլ-Խուժուին սպանելու պատճառով, հոր աշից քնկել է, այսինքն, արժանացել է նրա ատելությունը: Պիտի ասել, սակայն, որ հաջորդ տողերում հայրը որդու նկատմամբ ոչ թե ատելություն, այլ սեր ու գորովանք, ինչպես նաև հոգևոր առումով պատկառանք է տածում («Գերեցաւ գերին, Զհաւատայր բանին... Այն է իմ որդին», «Լայր սիրտն ի փորին», «Կարգէն պատկառիմ» և այլն): Պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք հակասության, ուստի և ազավաղման հետ: Այս տեսակետից ուշադրով է № 697 ձեռագրի տարբերակը, ուր «Հար աշից հանին» տողի փոխարեն ունենք. «Հօրն աշացրն հին (հանին)», այսինքն, հորն են որդու աշից հանել, ատելի դարձրել: Այս ձևն ավելի ներդաշն է պոեմի պահանջված մասի ոգուն: Ուստի հնարավոր է, որ Ստեփանոսը նաև հորն սպանելու միտում ունեցած լինի:

№ 2676 ձեռագրում էլ-Խուժուի անվան փոխարեն առկա է «լուսատու» բառը՝ գործածված թերևս որդու իմաստով՝ հետազայում:

մյուսը՝ «Գ»: Այդտեղ, հավանաբար, որոշ միտք պիտի դրսևորված լիներ նախ էլ-Խուժուրի մասին, ապա՝ «Մեծ Դիւանիի» գեմ նյութված կամ մտացածին դավադրության շուրջ: Պահպանված հաջորդ տան մեջ խոսքը գնում է միմիայն երկրորդ հարցի ուղղությամբ, և նշված պակասավորության հետևանքով թողնում այն անճիշտ տպավորությունը, թե էլ-Խուժուրի սպանության պատճառով են ոմանք շտապել «Մեծ Դիւանիի» մոտ, հանգամանք, որը շփոթեցրել է նաև Պ. Խաչատրյանին. մինչդեռ այստեղ, ինչպես նշեցինք, խոսվում է լոկ «Մեծ Դիւանիին» մասին.

Գումարեալ եկին
Առ Մեծ Դիւանին,
Զի «Գայ՝ սպանանէլ զքեզ, այսաւր,
Ահա քո որդին»:
Գերեցաւ զերին,
Զհաւատայր բանին.
«Մի՛ զիս ձեռնամուխ առնիցէք,
Այն է իմ որդին»:

Ինչպես երևում է, «Մեծ Դիւանիին» համոզողները սովորական գինվորնութեամբ բանասարկուներ շեն եղել, այլ ուժի ու իրավունքի լիազորներ, որոնք կարող էին անգամ այդ բարձր պաշտոնյային սպանել.

Ասեն. «Տո՛ւր ի մեզ, զի սպանցուք
Այսաւր քո զորդին...
Եթէ ոչ տայցես մեզ հրաման՝
Մեռցի՛ս քնդ նմին»:

Ըստ երևույթին, նրանք կամենում էին լոկ օրենքի ձեռք պահել, ստանալ «Մեծ Դիւանիի» հրամանը, որպեսզի Ստեփանոսի մահապատիժը ապօրինի չհամարվեր: «Մեծ Դիւանին» տեղի է տալիս: Դա խոսում է նրան ստիպողների, իրոք մեծ ու կարող ուժի մասին, կապելով նրանց ավելի բարձրագիր մարմինների հետ:

Իսկ այս ամենը ոչ մի կասկած չի թողնում ասելու, որ նկարագրվող դեպքերը հասարակական-քաղաքական բնույթ են ունեցել: Եթե էլ-Խուժուրն համարվել է «Մայրն ամէն շարեաց» և նրա գինակիցները՝ «գինուորքն շարին», ապա պարզ է, որ այդ ամենի հիմքում ընկած են եղել բռնատիրական ծայրահեղ շարաշահումներ՝ ուղղված նվաճված մոզովրդի դեմ:

Պոեմի պակասավորության պատճառով լրիվ չի բնկալվում, թե Ստեփանոսը Սյունիքում գտնվելով, ինչպե՞ս եղավ, որ պատժվեց «Մեծ Դիւանիի» նստավայրում՝ Քավրիզում: Դա պիտի բացատրել այսպես: Նա Սյունիքից հատուկ ծրագրով մեկնել է Քավրիզ, այնտեղ սպանել էլ-Խուժուրին և ինքն էլ այնտեղ գլխատվել: Ինչ վերաբերում է հերոսի հարազատ մորը, ապա նա պոեմում առկա անուղղակի տվյալների համաձայն, գեթ այդ օրերին, գտնվելիս է եղել Սյունիքում: Այս առումով հետաքրքրական են որդու վերադարձին սպասող մոր ապրումները: Նա ոչինչ չգիտե, միայն թե հարազատ մոր կարտով անհամբեր սպասում է տղայի գալուն: Գտնվում են մարդիկ, անշուշտ, բռնատիրության ներկայացուցիչներից, որոնք խաբելով հեղնում են նրան, ասելով, թե շուտով գալու է քո որդին, դեռ ընդառաջ, որ գեմքի քրտինքը

սրբես: Մայրն շտապում է ընդառաջ և ճանապարհի ծայրին նստած սպասում՝ որդուն.

Իւր մայրն ասացին,
«Կու գայ քո որդին,
Արեկ և սրբէ զբրտունքն
Ճակտին ու երեսին»:
Իւր մայրն էր նըստել
Դէմ ճանապարհին,
Գիտէր, թէ կու գայ քաթալով
Իւր պարոն որդին:

Տարբերակներից մեկի համաձայն որդին ձիով էր գալու. հանգամանք, որը ենթադրում է իրոք, հեռու ճանապարհ.

Իւր մայրըն նըստէր
Դէպ ճանապարհին,
Գիտէր, թէ կու գայր ձիաւոր
Իւր պարոն որդին:

Որդին, սակայն, չի գալիս, գալիս են բռնաբերները՝ իրենց հետ բերելով նրա արյունոտ զուխը:

Այս բոլորը համոզում են, որ իրոք, Ստեփանոսի մայրը հեռու էր «Մեծ Դիւանի», էլ-Խուժուի գանձած վայրից և սպասում էր այնտեղ գանձող որդու վերադարձին: Բայց քանի որ որդին պիտի Սյունիք վերադառնար, ուստի և հարազատ մայրը գանձվիս է եղել Սյունիքում: Այս հանգամանքը ցայտուն կերպով երևում է նաև մոր վշտին ու ողբին շարակցված այն տողերից, ուր ասվում է.

Հուր բորբոքեցաւ
Յեղեգեց Չորին...

Անկախ իր ծրագրերի ու գործողությունների ընդգրկման լայն կամ նեղ շրջանակներից, Սյունյաց առաջնորդ Ստեփանոսը հանդես է գալիս որպես հայ բնակչության բողոքի անձնադուհ արտահայտիչ, արժանանալով նրա համընդհանուր ու սրտագին սիրուն: Հասկանալի է, որ նա մենակ չէր կարող մեկնած լինել Թավրիզ և միայնակ նախաձեռնել իր վրիժառույթունը: Նրա հետ թերևս նաև ուրիշներ էլ են զոհվել, հալածվել, պոռնը սակայն նրա՛ն է նվիրված և նրա՛ մասին է խոսում, ճիշտ այնպես, ինչպես 1387 թվականի նրա մշակման մեջ: Չնայած այդ թվականին Սերաստիայում շատերն էին զոհվել Բուրհանդին²⁸ բռնակալի դեմ նախապատրաստված ապստամբության պատճառով, սակայն ստեղծված ողբում սգացվում է միայն Ստեփանոս Սերաստացին:

Պ. Խաչատրյանի հողվածում պոռնի քաղաքական, հայրենասիրական բնույթն իսպառ անտեսված է: Չգիտես ինչու, նա հետապնդել է մի նպատակ. ցույց տալ, որ «ողբի նյութը վերցված է ավատական բնույթի ոլորտից: Հարազատների արյունոտ շարքների պատկերման հենքի վրա հեղինակը

28 Վերոհիշյալ ժամանակագրություններում՝ «Բուրհան Ղադի»:

կարողացել է ցուցադրել մարդկային հոգեվիճակներ՝ ծանր ապրումներ, անմխիթար վիշտ և տառապանք կորսված կյանքի համար: Ստեփանոսի կատարած սպանությունը նա դիտում է որպես «Հարազատ մոր կենդանությամբ այլազգի խորթ մայր ունենալու՝ քրիստոնյային անպատվարեր ու հակաբարոյական վիճակի» դեմ բողոքի արտահայտություն: Կատարված դեպքերի ու պոեմի հիմքում նա տեսնում է հոր և որդու հակադրությունը՝ կենցաղային հաշիվների պատճառով: «Գեմ-հանդիման կանգնած են հայրը՝ անձնական բարօրության ու դիրքի «խոհեմ» ընթացքով, և որդին՝ քրիստոնյա մարդու և հարազատ մոր պատվի շահախնդրությամբ»: Հենց այստեղ է գլխավոր սխալը: Պոեմում միմյանց դեմ կանգնած են ո՛չ թե հայրն ու որդին, այլ մի կողմից՝ էլ-Խություն և «գինուորրն շարին», իսկ մյուս կողմից՝ հերոսը, «ժողովուրդն» և ուրիշները: Նույնիսկ դժվար է որոշել հոր իսկական տեղն այդ թևերում. բատ պոեմի արդի տվյալների՝ նրա վիճակը երկակի է, բարդ՝ ընկած այդ երկու թևերի սահմանամիջին: Ոչ հստակ պատկերացումը այդ կողմերի մասին՝ մթազնել է նրա բուն բովանդակությունը:

Այնուհետև, եթե անգամ, հակառակ փաստերի ու տրամաբանության, ընդունենք այն մեկնաբանությունը, որ տրված է հոգվածում, դարձյալ շենք կարող անտեսել պոեմի հասարակական բնույթի բովանդակությունը՝ ի դեմս «ժողովրդի» գործոն մասնակցության՝ էլ-Խությունի, որպես ամեն տեսակ շարիքների մոր, սպանության նախապատրաստություններին: Այդպես կարող ենք ասել նաև «Մեծ Գիւանիի» և էլ-Խությունի ազգային ու կրոնական պատկանելության վերաբերյալ, թույլ տալով այն անհավանական կարծիքը, թե նրանք էլ կարող էին հայ լինել: Գրանից համարյա ոչինչ չի կարող փոխվել, որովհետև նրանք մնալու են նորից իրենց բարձր դիրքում, որը մոնղոլական բռնատիրության հենման հզոր կետերից մեկն էր՝ նվաճված երկրներում: Այդ կետի դեմ ուղղված ձնշվածների ամեն մի հարված, որը նպատակ ուներ վերացնել «զմայրն ամէն շարեաց», ամենից առաջ խոսում է պատմա-քաղաքական իրադրությունների մասին: Եվ դա է կարևորը: Իսկ դա անտեսել է Պ. Խաչատրյանը: Նրա հոգվածում փորձ անգամ չի արված բացատրելու «Մեծ Գիւանիի» ով լինելը՝ հասարակական դերի առումով, որի պատճառով էլ շատ խնդիրներ այնտեղ անհասկանալի են մնացել:

Կա նաև մի ուրիշ հանգամանք. նյութի նման ներկայացումը, անկախ հեղինակի ցանկությունից ու նպատակից, ճիշտ չէ ոչ միայն փաստական տեսակետից, այլև տեսականորեն: XIII—XIV դարերում բանաստեղծական միտքը դեռ զարգացման այն աստիճանին չէր հասել, որպեսզի ելակետ ունենար ստեղծագործական նյութ որոնելը՝ ազգագրական, կենցաղային, ընտանեկան այնպիսի «մանրուքներ» վերարտադրելու նպատակով, ինչպիսիք մեկնաբանված են հոգվածում, և այդ ամենը՝ հոգեբանական վիճակներ կերտելու համար: Մեկնաբանության նման եղանակը ենթադրում է շատ ավելի ուշ դարերի պատմություն ու գրականություն:

Ներկայացվող պոեմի անանուն հեղինակը նպատակ է ունեցել վերարտադրել իր օրերի համար խոշոր երևույթ հանդիսացած և ժողովրդի ազատասիրական զգացմունքների հետ կապված մի իրական ու ցնցող դեպքի ողբերգական ընթացքը: Եվ նա այդ գործը կատարել է մեծ վարպետությամբ, միաժամանակ տալով գործող անձանց ներաշխարհի մոտավոր պատկերը և Սյունյաց աշխարհի վիշտն ու մորմոքը՝ սիրված հերոսի թարմ հիշատակի

առջև: Հարցի վերջին կողմն արդեն հետևանք է և ոչ ելակետային նպատակ, ավելի ճիշտ, այն միջոց է, ստեղծագործական եղանակ, որը պիտի շատ բարձր գնահատվի:

Նպատակ չունենալով հանգամանորեն անդրադառնալու այս հարցին, ասենք, որ այստեղ առանձնապես հետաքրքրական են ժողովրդական հոգեբանությունն ու մտածողությունը հարադատ այն տները, որոնց մեջ գովերգվում են հերոսի ուժն ու գեղեցկությունը, նրա մոր վիշտն ու բողոքը և, մանավանդ, անտեր մնացած ու գոմում փակված ձիու անհանգիստ գոփյունն ու վրնջոցը: Վերջինս, ասես, զգալով տիրոջ հետ կապված գծրախսությունը, փորձում է փշրել շղթաները, արգելքները և հասնել օդնության:

Խրրխրնչէր իւր ձին,
Այն բաւզ բաղաւին,
Կոխէր և կտրէր զպխաւուն,
Սալարկն յախտոին:
Խաւսէր մերմաղին.
«Բացէ՛ք զդրուենին,
Երթանք, թէ հասնիմք աւգնական
Սիւնեաց իշխանին»:

Այստեղ էլ, սակայն, չպիտի մոռանալ հարցի հասարակական կողմը՝ այս տողերի միջոցով հեղինակը տվել է ոչ թե անբան ձիու «տենչն» ու կաշկանդվածությունը, այլ՝ տեղի բնակչության:

Անզուգական է մոր նկարագիրը՝ շոքած ճանապարհի ծայրին, ձեռքերը դեպի երկինք մեկնած և «Վրէ՛ժ» աղաղակելիս.

Համբարձեալ զձեռուին
Դէմ արարողին,
Զգոգն արեամբ լցեալ և խնդրէր
Վրէ՛ժ սպանողին:

Այս տողերի միջոցով սուսկ մոր անձնական ողբն ու վրեժխնդրությունը չէ, որ դրսևորել է հեղինակը: Դա Սյունյաց աշխարհի և մասնավորապես Եղեգյաց Չորի բնակչության վիշտն ու բողոքն է, որից կարծես բոցավառված հրկիզվել է հայրենի բնաշխարհը.

Հուր բորբոքեցաւ
Յեղեգեց Չորին,
Հրդեհեալ կիզեաց զբոլոր զայն:
Բնակիչք երկրին:

Վերևում տրված մեր բացատրությունների հենքի վրա է, որ իսկապես պատճառաբանվում, իմաստավորվում է հայրենասիրական այս վեհաշունչ ու վարակող տրամադրությունը, ստեղծելով լիարժեք ու միաձույլ ամբողջություն՝ պոեմի ոգու մասին: Եվ, ամենից առաջ, օտար բռնակալության դեմ կազմակերպված բողոքի, ժողովրդի վշտի ու աղատասիրության իր այդ ոգու պատճառով է, որ այդ պոեմը հետագայում այնքան շատ է սիրվել և նույնիսկ մշակվել, կապվելով համանման ուրիշ դեպքի հետ՝ ուղղված Բուրհանդին բռնակալի դեմ:

Առանձին ուշադրություն է գրավում պոեմի և մասնավորապես նրա առանձին հատվածների ժողովրդական շունչն ու ոգին, բառն ու բանը, որոնք գալիս են մասամբ հեղինակից, մասամբ էլ՝ մշակողներից: Ըստ որում, նկատելի է, որ հետագա փոխոթյունների ժամանակ պոեմը, կորցնելով հանդերձ իր նախնական ամբողջությունը, միաժամանակ ձգտել է առավել ամփոփ ու քնարական տեսքի:

Մոտավորապես այսպիսին է նորահայտ պոեմը՝ իր ձևի ու բովանդակության հիմնական գծերով. որպես այդպիսին այն մեր միջնադարյան շափածոյի քաղաքական-հայրենասիրական հազվագեղ գոհարներից մեկն է՝ արժանի առավել մեծ ուշադրության:

ՏԱՂ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆ՝ ՍԻՒՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Արհնեա՛լ է աստուած
Հայր և սուրբ հոգին.
Փա՛ռք ներողութեան աստուծոյ
Որդւոյն միածնին:

5 Ահայ զգովքն ասեմք
Տէր Ստեփանոսին.
Եղբարք, լսեցէք հաւասար
Մահ տարածամին:

Աղամն առաջին՝
10 Ստեղծուածն անեղին,
Պատրանաւր շարին՝ ի գրախտին՝
Հանեալ վանեցին:

Ա՛յս է, զոր խարեաց
ԶԱղամն և ասաց.
15 «Եթէ կերիցես ի պողոտյն՝
Դու լիցիս աստուած»:

Բանիս ո՛ր պատրեաց
Զիշխանն Սիւնեաց.
Այն խառնիճաղանշ ժողովուրդն
20 Եւ աստուածուրաց.

«Բա՛րձ դու ի կենաց
Զմայրն ամէն շարեաց,
Մերժեալ ի կենաց զէլ-տութլուն,
Լեր երկայնակեաց»:

Աղբյուր. Զեռ. № 3884, թերթ 139ա—140բ:

1 Չեռ. Արհնեալ:

- 25 Բարրանչեալ բարձին
 Զխելք խիկարին,
 Ծտուն սպանանել զիր մարուն,
 Հար աշից հանին:
- Գումարեալ եկին
- 30 Առ Մեծ Դիւանին,
 Զի «Գայ՝ սպանանէ զքեզ, այսար,
 Ահա քո որդին»:
- Գերեցաւ գերին,
 Զհաւատայր բանին.
- 35 «Մի՛ զիս ձեռնամուխ առնիցէք,
 Այն է իմ որդին»:
- Գոչեցին կրկին
 Զինուորքն շարին.
 Ասեն. «Տո՛ւր ի մեզ, զի սպանցուք
 40 Այսար քո զորդին»:
- Դողաց վերջստին,
 Հար սիրտն ի փորին.
 «Քահանայապետ է», ասէ,
 «Կարգէն պատկառիմ»:
- 45 Դարձեալ վերջստին
 Գոչեն զայրագին.
 «Եթէ ո՛չ տայցես մեզ հրաման՝
 Մեռցի՛ս ընդ նմին»:
- Դաշն եղեալ բանին՝
- 50 Վրճիոն հատին.
 Ասէ. «Դուք տաշիք պատասխան
 Այն ծածկագիտին»:
- Վայդեցին զարիւնն
 Տէր Ստեփանոսին.
- 55 Արիւնն գոչէր առ Քրիստոս՝
 Որպէս զԱրելին:

28—29-րդ տողերի միջև պակասում է երկու տուն, մեկը «Բ» սկզբնատառով, մյուսը՝ «Գ»:

39 Ձ ե ո. Ասէ:

43 Ձ ե ո. և փիւ է:

46 Ձ ե ո. գոչել:

49 Ձ ե ո ա գ ը ու մ «Դաշն» բառը՝ եղծված: Ընթերցվում են վերջին տառեր. հշտում ենք № 7707 ձեռագրի հիման վրա:

53 «Վայդեցին»-ը բերես «Քափեցին»-ի փոխարեն, որով «Ք» տառով սկսվող տների հաճակը կբանաւ: Այս և նախորդ տան միջից պակասում է Ե—Ը տառերով սկսվող մասը:

- Մաղիկ էր սարին,
Մանիշակ՝ դաշտին.
Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն
60 Գարձաւ ի դեղին:
- Քառմեցաւ ծաղիկն,
էն վարդն ի թփին.
Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն
Գարձաւ ի դեղին:
- 65 Քաղթէզ քաղաքին
Ձարդ էր հեծելին՝
Հէնց, զինչ որ ամիրայ սաւթանն,
Ի իւրեն հաւատին:
- Քաղվոր էր թախթին
70 Այն Միւնեաց բերդին.
Նայ հուրմն բռաւան կու վարէր
ՁԱւետրանին:
- Իւր մարն ասացին.
«Կու գայ քո որդին,
75 Արեկ և սրբէ գրրտունքն
Ճակտին ու երեսին»:
- Իւր մայրն էր նրատել
Գէմ ճանապարհին,
Գիտէր, թէ՛ կու գայ քաւթալով
80 Իւր սլարոն որդին:
- Յայնմ առաւօտին
Սև շորերշարթին
Բերին ու ձգեցին արիւնտա
Ձգլուխն ի գոգին:
- 85 Կայր, խանդաղատէր
Սրտիկն ի փորին,
Պագնէր և զնէր արիւնտա
Ձերեսն-երեսին:

57—60-րդ տողերն իրենց տեղում չեն («Ս» տեղախումբ): Այս և հաջորդ տան եւկրոզ կետերը՝ պատահաբար կրկնված:

70 Ձ և ո. Սրտայ. ուղղեցիւնք բառ № 5623 ձեռագրի:

81 Ձ և ո. Յայմն: Ըստ իմաստի՝ տունը չուր տեղումն է. բառ սկզբնաստաթի («Յ»)՝ ոչ. սկզբի բառն ազավաղված է: Երև դա էլ «Ի» տառին է պատկանում («Ի յայն առաւօտին»), ապա պակասում է այդ տառով սկսվող ևս մի տուն:

- Լաց ասէր գերին,
 90 Գրգուէր զիւր որդին,
 «Որդեա՛կ իմ, որդեա՛կ, սաւլթան շաշ,
 Մաւրս մասն և բաժին»։
- Խրրխրնչէր իւր ձին,
 Այն բաւզ բաղաւին,
 95 Կոխէր և կտրէր զպխաւուն,
 Սալարկն յախտոին։
- Խաւսէր մեքմաղին.
 «Բացէր զգրուենին,
 Երթամք, թէ հասնիմք աւզնական
 100 Սիւնեաց իշխանին»։
- Ծունր ածէր իւր մերն
 Դէմ արարաւղին.
 «Աստուած, դու գիտես, որ է՛ս մէկս,
 էլ որդի շունիմ։
- 105 Խաւարեա՛ց, լուսի՛ն,
 Ի մէջ գիշերին.
 Արև՛, մի՛ ծագել դու այսաւր,
 Չտեսնում գիմ որդին»։
- Համբարձեալ զձեռուին
 110 Դէմ արարողին,
 Չգողն արեամբ լցեալ և խնդրէր
 Վրէ՛ժ սպանողին։
- Հուր բորբոքեցաւ
 Յեղեգեց Չորին.
 115 Հրդեհեալ կիզեաց զբոլոր զայն
 Բնակիչք երկրին։

92 «Լ» տառով սկսվող տներից պակասում է երկուսը։

95 Չ ե ա. զպխաւուն։

97 «Մեքմաղին» բառը նախապես զբված է եղել «Մեմաղին» ձևով։ Չեռագրում՝ 93—96 և 97—100-րդ տողերով կազմված տները՝ ետևառաջ. տեղափոխեցինք ըստ իմաստի և ըստ մյուս տարբերակների։

101 Չ ե ա. մէրն։

101—104-րդ տողերը «Ծ» տնախմբից են և իրենց տեղում չեն։ «Ծ»-ի մի այլ տունն էլ՝ վերևում (տե՛ս 57—60-րդ տողերը)։

105 Չ ե ա. լուսինն։

108—109 Այս տողերի միջից պակասում են «ե» տառով սկսվող մեկ տուն. «Ս»-ով՝ երկու (մյուս երկուսը տե՛ս վերևում՝ 57—60 և 101—104-րդ տողեր). «Կ»-ով՝ չուս և «Հ»-ով երկու։

109 Չ ե ա. զձեռն։

116 Այս տողից հետո պակասում են 2—4 տառերով սկսվող բոլոր տները։

ՏԱՂ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆ

Աւրհնեալ է աստուած
 Հայր և սուրբ հոգին.
 Փա՛ռք ներողութեան աստուածոյ
 Որդոյն միածնին:

5 Ահա՛յ, զողբն ասեմ
 Զտէր Ստեփանոսին.
 Եղբարք, լսեցէք հաւասար
 Զմահ տարածամին:

Բարբաջեալ բարձին
 10 Զխելքն խիկարին,
 Ետուն սպանանել զեկէլ-Խուբլուն,
 Հաւր աշաց հանին:

Իւր մայրն նստէր
 Գէմ ճանապարհին,
 15 Գիտէր, թէ տի գայր փութալով
 Իւր պարոն որդին:

Յայնմ առաւօտին
 Սև շորեքշարթին
 Բերին արբնոտ, ձգեցին
 20 Զգլուխն ի մաւր գրկին:

Թառմեցաւ ծաղիկն,
 Այն վարդն ի թփին.
 Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն
 Դարձաւ ի դեղին:

Աղբյուրներ

A=266. № 2676, թերթ 184բ—185ա:
 B=266. № 697, թերթ 56բ—58ա:
 C=Զմմառ, ձեռ. № 214, թերթ 75բ—
 77ա:

Խորագիր

B Անխորագիր: C Տաղ սրբոյն Ստեփա-
 նոսի:

Բնագիր

1 A Ահեալ:
 4 BC միածնի:
 5 A Հայ (Ա-ի համար տեղ է բողբված):
 BC տունք շիֆ:

9 AC բարբաջեալ:
 10 B Զխելքն ի: C Զխելքրն:
 11 A Ետուն սպանանել զլուսատուն:
 B Յետուն: C զեկէլխուբլուն:
 12 A Հաւր աշացրն լուս: B Հօրն աշացրն
 հ[ան]ին: C Հօր աշացրն հ[ան]ին:
 15 A գայր քաւելով:
 16 A պարոն շիֆ: B յորդին:
 17 B Յայն: C Զայն:
 18 B եւ փխ Սև:
 20 A մօրն: B Զգլուխն ի մօր կրդին:
 C գրկին:
 22 BC Այն վարդին թփին:
 23 A 'ւ փխ ու B յերեսն:

- 25 Հայր, խանդաղատէր
Մար սիրան ի փորին.
Պագնէր արընտա և դնէր
Զերեան—երեսին:
- Հաց ասէր գերին,
30 Գրգւէր զիր սրգին.
«Որդեա՛կ իմ, որդեա՛կ, սուլթան շահ,
Մարս մասն ու բաժին:
- ✓ Զայն բոլոր երեսն
Տէր Ստեփանոսին՝
35 Որպէս թէ լուսին էր բոլորած՝
Ի տասնուհինգին:
- ✓ Այն ծով-ծով աշերն
Տէր Ստեփանոսին՝
Որպէս թէ կանթեղ էր վառած՝
40 Ի մէջ տաճարին:
- ✓ Այն կամար ուներն
Տէր Ստեփանոսին՝
Որպէս թէ կամար էր շարած՝
Աւագ խորանին:
- ✓ 45 Այն մաւշտան ճակատն
Տէր Ստեփանոսին՝
Որպէս թէ գումրէթ էր սարած՝
Մեծ կաթողիկին:
- ✓ Այն սատաֆ բերանն
50 Տէր Ստեփանոսին՝
Որպէս թէ սկիհ էր և տուփ՝
Այն սուրբ խորհրդին:

25 B խանտաղատէր:

26 B Մօր:

27 A արենտա: C Փորներ: գրնէր:

28 B յերեսին: C երեսն:

29 A Մայր և ասէր գերին: C [ա]սեր:

30 A Գրգւէր: C Գրգուէր:

31 A սուլթան շալ:

32 B Մօրս:

33 B յերեսն: C երես:

34 A Ստեփանոսին: B Ըստեփանոսին:

35 A բոլորաց: B է փի էր: C էր շիէ:

36 A ի ժե-ին: C Ի տասնուհինգին:

37 B արերն:

38 A Ստեփաննոսին:

39 C կանդեղ:

41 B օնքերն:

42 A Ստեփաննոսին:

43 BC բաշած էր կամար:

44 B Աւար:

45 A մաղեան: B մօշտան: C մոշտան:

46 A Ստեփանոսին: B Ըստեփանոսին:

47 A կումրէթ: B սալած: C թէ շիէ: Գում-
պլթ էր ալլած:

49 BC սատա բերան:

51 A ակն էր: B սկին: C իսկին:

52 BC հաղորդին:

- յ Հայր մայրն և ճրճէր,
 Խնդրէր զիւր որդին,
 55 Ողբայր, հառաչէր. գալարէր
 Աղիքն ի փորին:
- Վ Հայէր ի յերկին,
 Յոյժ արտասուագին.
 «Արև', մի՛ ծագէր դու այսօր,
 60 Չտեսնում զիմ որդին»:
- Թագաւորն երկրին,
 Այն Սիւնեաց բերդին,
 Նայ հուրմն ըստան կու վարէր
 ՉԱւետարանին:
- 65 Խրրխրնչէր իւր ձին,
 Հայր պառզ բատավին,
 Ոտաւքն կտրէր զպխաւուն,
 Սալարքն ախտոին:
- Խաւէր միմազին.
 70 — Բացէ՛ք ըզդոնին,
 Որ երթամ, հասնիմ յազնութիւն
 Իմ Թագաւորին:

53 A Հայր փխ. Հայր: C ճչէր:

54 B Վիճէր և քակէր: C Վիճէր և կանչէր:

55 B և հառաչէր: C և հառչէր:

58 B արտասուագին:

59 B այսօր: C ծագել:

60 A Որ շտեսնում: B Չրտեսնում:

61 B Թագաւոր յերկրին: C Թագ[աւոր]:

62 A Սրայ: B Սրսայ բերթին: C Սրսայ
բերդին:63 A Նայ զհուրմն ըստան: B հուրմ ու
հրաման: C Նայ հուրմ ու հրաման

կու վաչէր:

64 C Աւետար[ան]ին:

65 B Խրիւնչէր զիւր:

66 B պօզ պետաւին: C պօզ պէտաւին:

67 B Ոտօքն կտորէր զպխաւուն: C

Սալքն կտորէր զպխաւան:

68 B Սալարք: C Չսալարք:

69 A Խաւէր մէկ ազին:

70 B զզուրնին: C ըզդոսովին:

71 B հասանիմ օզնութիւն: C ազնութիւն:

ՏԱՂ ԱՏԵՓԱՆՈՍԻ

- Աւրհնեալ է Աստուած,
 Հայր և սուրբ Հոգին.
 Աւրհնեալ, աղաթել առ Աստուած,
 Որդին միածին:
- 5 Ահայ զգովքն ասեմ
 Տէր Ստեփանոսին.
 Հաւասար լսեցէք, եղբարք,
 Զմահ տարածամին:
- Թագուոր էր թախտին
- 10 Այն Սիւնեաց երկրին,
 Զհուրմն ու զուրաւի կու առնէր
 ԶԱւետարանին:
- Զինչ վարդն ի թփին,
 Մանուշակ սարին,
- 15 էնցեղ թառամեր գեղեցիկ
 Մորուքն յերեսին:
- Զինչ վարդ վառուցած
 Կարմիր երեսին:
- էնցեղ, զինչ նշխարք և բաժակ՝
- 20 Սուրբ պատարագին:
- Զիւր ծով-ծով աշուեր
 Տէր Ստեփանոսին՝
 էնցեղ, զինչ ջրով աւազան՝
 Սուրբ եկեղեցին:
- 25 Զիւր կամար ուներ
 Տէր Ստեփանոսին՝
 էնցեղ, զինչ կամար, որ քաշած՝
 Ի սուրբ խորանին:

Աղբյուրներ

A = Զեռ. № 5623, մերթ 215ա—216ա:
 B = Իրանի Խոյզան գյուղի ձեռագիր,
 մերթ 55ա—55բ:

Խոսազիւր

A Խորագիր չի: B Տաղ Ստեփանոսի
 նախավկային է ասացեալ:

Բնագիր

- 3 B աղաթելը չառ:
 4 A միայժին: B Զիւր միածին:
 6 A Ստեփանոսին:
 7 A իմ եղբարք: C Հաւասար լսեցէք:
 8 A տարածամին: B տարածամինին:
 9 A թախտին: B Թագուոր:

- 10 B նայ փա. Այն, յերկրին:
 11 A Զուրմ ու զուրաւին: B Հուրն և
 զիւրաւի առնէր:
 12 B Աւետարանին:
 15 A էնցեղ գեղեցիկ թառամեր: B են-
 ցեղ թառամեր: Զիւր գեղեցիկ:
 16 B երեսին:
 17 A Զինչ վարձըն վառած:
 19 B Այնպէս: սուրբ փա զինչ:
 20 B Ի պատարագի:
 21 B աշերն:
 23 B Այնպէս: աւազանն:
 24 B Ի սուրբ:
 25 B ուներն:
 26 A Ստեփանոսին:
 27 B Այնպէս, զինչ կամար կապած:
 28 B Ի չիւր:

- Զիւր լատիֆ բերան,
30 Ատմունքն ի միջին՝
էնցեղ, զինչ շինած գմբեթով
Սուրբ եկեղեցին:
- Զիւր լատիֆ շրթունք,
Բարակ սուկնին՝
35 էնցեղ, զինչ փոխեցաւ ծիրանի
Մածկոց սեղանին:
- Զմոմեղէն մատունք
Տէր Սահփանոսին՝
էնցեղ, զինչ մոմերն, որ վառեն
40 Յաւագ սուրբ Զաակին:
- Խրխնջէր իւր ձին,
Իւր բաւզ բէղկին,
Կտարէր զբխան ի յտերն,
Սալերն յախոռին:
- 45 Ասէր յիւր մտին.
«Բացէ՛ր զղունին,
Որ երթամ, հասնեմ ատենին
Հայոց իշխանին»:
- Սև շորեքշարթին
50 Զխարարըն բերին,
Թէ բոկիկ և մերկ, գլխիբաց
Զնա բմբրունեցին:
- Նա ի յոտան անկեալ
Իւրոյ շալատին.
55 «Հաղար զինահար, զինահար,
Թո՛ղ խոստովանիմ»:

29 B լատի բերան:

30 B Ատամն:

31 A զբմբեթով: B Այնպէս: գումպէթն:

32 B Ի սուրբ:

33 A շրթուն: B լատի շրթունքն:

34 A սուկնին: B Զբարակ:

35 A էնցեղ փոխեցաւ ծիրանի: B Այնպէս փոխեցաւ ծածկոց:

36 B Ի սուրբն ի սեղանին:

37 A 37—40-րդ տողեր՝ 33—36-րդ տողերից առաջ: B մատունքն:

38 A Սահփանոսին:

39 A Զիւր զինչ: B Յայնպէս, զինչ վառած մոմերն:

40 A Յաւագ: B Զիւր Յաւագ:

41 A Խրխնջէր:

42 A բէղկին: B Իւր բաւզ բէղկն:

43 A ի յտերն: B Կտարէր զբոխանուն:

44 B Զսալերն:

45 B Խաւար ձոխ մաղին:

47 B հասնիմ յատենին:

50 B Զխարարն:

51 B Թէ բոկիկ, գլխիբաց: Զիւր և մերկ:

52 A Զայն: B Զնայ բմբրունեցին:

53 A նա: B ոտն անկել:

54 B Իւր զինորին:

55 A զինահար, զինահար: B Հաղար զինահար, հաղար:

56 B խոստովանին:

Իւր մայրըն նրստէր
Գէմ ճանապարհին,
Գիտէր, թէ կու գայր ձիաւոր
60 Իւր պարուն որդին:

Իւր մայրըն ծրնկսէր
Գէմ աղաթրանին.
«Արարիչ վկայ այս բանիս,
Որ որդի շունիմ»:

65 Զգլուխն բերին,
Մաւր գոքն ընկեցին.
Ասնէր և զընէր զարընստ
Երեսն—երեսին:

Ի Սըսայ բերթին
70 Քաղուոր ի թախտին,
Զինչ սուլթան, փատշահ և ամիրայքն՝
Իւր հաւանէին:

Քարվէզ քաղաքին
Ի մեծ մէղանին
75 Մէկ մանուկ շրկայր, որ բաշէր
Զաղեղ պարունին:

Քարվէզ քաղաքին,
Մէջ շատ հեծելին
Զհուրմ ու զուրաւի կու ասնէր
80 ԶԱւետարանին:

57 B Իմ մօրն նստէր:

58 A Գէպ:

59 B գայ օթալով:

61 A 61—64-րդ տողերը՝ 57—60-րդ
տողերից առաջ: B Իւր մօրն ծնորդէր:

62 B աղօթարանին:

63 B Արարիչն:

64 B Որ որդի ես շունիմ:

65 A Զգլուխըն:

66 B Մօր գիրկն:

67 B Ասնայր և զնէր զարնստ:

68 B Երեսի:

69—72 A Այս տողերը՝ չիք: 70 B Քա-
ղուոր:

73 B Ի Քարվէզ քաղաքն:

74 B Այն մեծ մօղանին:

75 A Մէկ: B շկար:

76 B պարանին:

77 A Քարվէզ:

78 B Քաղում հեծելին:

79 B նայ հուրմ, գատաստան ասնէր:

80 B Սուրբ Աւետարանին:

А. Ш. МНАЦАКАНЯН

ВНОВЬ НАЙДЕННАЯ СРЕДНЕВЕКОВАЯ
ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ПОЭМА

Р е з ю м е

В средневековых армянских рукописях сохранились шесть неполных копий одной высокохудожественной средневековой поэмы. Здесь они представлены впервые.

Исследователь приходит к заключению, что эта, пока безымянная, поэма создана в XIII—XIV вв. и что ее темой служит трагическое событие, связанное с протестом населения Сюника, направленным против монгольского ига.

Главный герой поэмы—епископ и князь Сюника Тер-Степаннос. Отец последнего именуется «Великим Диваном», это один из монгольских сахип-диванов.

A. SH. MNATSAKANIAN

UN POÈME PATRIOTIQUE MÉDIEVAL INÉDIT

L'auteur donne une scrupuleuse analyse d'un poème médiéval particulièrement intéressant et d'une grande valeur littéraire, publié ici pour la première fois dans ses six variantes quelque peu défectueuses retrouvées dans six manuscrits arméniens du Moyen Age.

Selon l'auteur, ce poème anonyme remonterait au XIIIe ou au XIVe siècle, le sujet se rapportant à un tragique épisode du mouvement de révolte de la population de la région de Siounie contre la tyrannie mongole.

Le héros y apparaît sous les traits de l'évêque et prince de la Siounie Stépannos, dont le père, „Grand Divan“, est l'un des „sahibs—divans“ mongols.